

СЕМІОТИКА

О. Д. Огуй
(Чернівці)

ЗНАК В ІСТОРИЧНОМУ РАКУРСІ: ПЕРСПЕКТИВИ СТУДІЙ

У статті йде мова про теорію знака, напрацьовану ще в античний час та середньовіччя. Ця теорія традиційно, за Ф. де Соссюром, дихотомічна, базуючись на некласичному протиставленні та поєднанні плану змісту та плану вираження. Враховуючи критичні зауваги у межах постнекласичної концепції мовної системи Матурана-Варели автор пропонує запровадження третього, функціонального аспекту мовного знака як правил його вживання для відповідної сфери. Такий підхід дозволяє оптимально аналізувати через знак-символ, що входить у гіпер-знак, явища лінгвокультурології, прагматики, літератури тощо.

Ключові слова: знак; позначення, позначуване та правила вжитку; продуцент знака; античність; середньовіччя.

В статье идет речь о теории знака, разработанной еще в античное время и средневековье. Эта теория традиционно, за Ф. де Соссюром, дихотомически основанная на неклассическом противопоставлении плана содержания и плана выражения. Учитывая критические наблюдения в рамках постнеклассической концепции языковой системы Матурана-Варелы, автор предлагает введение третьего, функционального аспекта языкового знака как правил его применения для соответствующей сферы деятельности. Такой подход позволяет оптимально анализировать через знак-символ, входящий в гипер-знак, явления лингвокультурологии, прагматики, литературы и т.д..

Ключевые слова: знак; обозначение, обозначаемое и правила употребления; продуцент знака; античность; средневековье.

The article deals with the theory of the sign which was worked out in antic and medieval times. This theory is traditionally, due to F. de Saussure, dichotomic one, because it is based on non-classical opposition and combining of form and contents.

Within the new concept of a postnon-classic linguistic system of Maturana & Varela, the author suggests the introduction of the third, the functional aspect of the linguistic sign as the rules of its use. Such an approach allows optimally to analyze (on the basis of hyper-sign-symbol) phenomena of pragmatics, linguistic culture studies, literature, etc.

Key words: *classical, nonclassical, and postnonclassical stages of linguistics, sign: signifiant, signifee and rules of sign use; symbol; antic and medieval times.*

У сучасній лінгвістиці, що все більше розпадається на незліченні парадигми (структурну, прагматичну, дискурсивну, когнітивну), для яких вибудовується новий категорійний апарат, поза увагою залишається вихідна категорія „знак“. Розглянемо формування цієї категорії, що як система координат лежить в основі розуміння сутності мовної системи. Врахуємо для цього як набутки сучасної лінгвістики, так і попередній досвід людства, ґрунтуючись на античних та середньовічних філософських традиціях.

Як відомо, категорія „знак“ (як поєднання позначуючого та позначуваного, що лежить в основі мовної системи) утвердилася завдяки лекціям швейцарського лінгвіста з Женеви Ф. де Соссюра (1857-1913), які популяризували учні того (Ш. Баллі, А. Сеше) посмертним виданням „Курс загальної лінгвістики“ (1916). Хоча елементи системного розуміння пропонували ще передструктуралісти (М. В. Крушевський, І. А. Бодуен де Куртуне, Г. фон Габеленц) та логіки-семіотики (Ч. Пірс: 1867), проте саме сосюріанівське дихотомічне розуміння перемогло в лінгвістиці, яка завдяки цьому стала структурною. Різноманітні структуралісти: глоссематики (Л. Єльмслев; В. Брендаль) та їх наступники оперлися на бінарну **дихотомію** (аналітичний поділ явищ лише на дві складові частини – тезу та антитезу). Як наслідок неklasична структуральна концепція знайшла своє вираження у численних лінгвістичних дихотоміях: *ergon* – *energeia* (W. von Humboldt), *langue* – *parole* (F. de Saussure), план змісту – план вираження (L. Hjelmslev), *competence* (знання) – *performance* (вживання) (N. Chomsky), семіотичне (знак) – семантичне (мовна діяльність) (E. Benveniste) тощо, що відображає подвійну структуру мовного існування. У такий спосіб бінарна опозиція виступає для класичних структуралістів (F. de Saussure) одним із вихідних принципів, що визначають мовну структуру [7, с. 26].

Слід, однак, зазначити, що Фердинанд де Соссюр не був першим, хто сформулював білатеральну концепцію знака як єдність плану змісту та плану вираження – позначуючого та позначеного (*signifiant et signifee*). В основі цього начебто сучасного розуміння лежать, однак, ще античні концепції Геракліта (544-483 до н.е.), Платона (428-347 рр. до н.е.) та Аристотеля (384-322 рр. до н.е.), а також стоїків та гностиків, за якими реалізовується білатеральна дихотомія, „щось виступає замість чогось“ (*aliquid stat pro aliquo*). Це щось має, за Августином, матеріальний характер (як звук чи напис) та, за Секстом Емпіриком, не має самотуття, а існує лише стосовно суб'єкта. Ці античні міркування про поєднання означуючого та означеного (*signans et signatum*) були пересмислені у середньовіччі через види супозицій (лат. „домислювання“) та класифікації знаків у середньовічних логіко-семіотичних підходах Петра Іспанського (1210/20-1277), який став папою Іоанном XXI (1276-77), Рамона Луллія (1235-1315), Дунса Скотта (1265-1308), Оккама (1280-1349), Микола Кузанського (1400-1462) та ін. У Новий час античні та середньовічні традиції білатерального знака продовжили Френсіс Бекон (1561-1626), який розглядав „реальні знаки“, співвіднесені з предметом чи поняттям; Рене Декарт (1596-1650); Томас Гоббс (1588-1679), що вирізняв знаки штучні (конвенційні герби та мовні) та природні; Джон Локк (1632-1704), за яким слова були „знаками ідей“; Готфрід Вільгельм Ляйбніц (1646-1716); Імануїл Кант (1724-1804); Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831) та ін. Як бачимо, Ф. де Соссюр фактично переніс у мовознавство логіко-семіотичний підхід, властивий для ранньої філософії [1, с. 44], ґрунтуючись на концепції дихотомії (як античне протиставлення теза – антитеза).

На цьому фундаменті в основу новітнього розуміння значення було покладено ще античну доктрину Платона-Аристотеля про зв'язок між концептом (поняттям) – словом – предметом, за якою мова виступала системою на позначення предметів і вираження думки (пор. семіотичний трикутник Огдена-Річардса). У середньовіччі цю філософську доктрину (через *modi intelligendi, modi essendi* і *modi significandi*) репрезентували реалізм, концептуалізм і номіналізм. Реалісти (Ансельм Кентерберійський) визнавали реальність, незалежну від людської свідомості, людських думок і

теоретичних побудов, стверджуючи, що загальні, родові поняття існують насправді, а не є лише знаками чи іменами. У такий спосіб думка отримувала самостійний онтологічний статус, предмети інтерпретувалися як реалізація думок-сутностей, а слова виражали концепти та позначали предмети. Концептуалісти (П. Абеляр, Іоанн Солсберійський, частково Дж. Локк) заперечували реальне існування загального незалежно від окремих речей. Тому вони вважали мову продуктом дії інтелекту, що відображав предмети, тобто мова була знаком предметів, необхідним для абстрагування. Номіналісти (до лат. *nomen* „ім'я, назва“: Дунс Скот, Росцелін, Оккам, Гоббс), близькі до концептуалістів, притримувалися думки, що реально існують лише поодинокі індивідуальні речі, а загальні поняття (так звані, універсалії) — лише назви, знаки або імена, породжені людським мисленням, зводячи думку до узагальнюючої функції слова.

Загалом середньовічні логіки (від Абеляра до Буридана), опираючись на живу середньовічну латинь, розглядали у своїх трактатах супозицію як функцію вживання слова-терміна (*Categoremata et Syncategoremata*, слова формальні та сигніфікативно-категорійні) у реченні, що спонукало до розгляду глибинних структур слова, його динамізму. Саме в середньовіччі фактично бере початок теорія кванторів, модальної логіки (Халлідей), аспекти дистрибутивного вжитку слів (Макколі, Залізняк, Падучева) та логічної системи Фреге [5, с. 52-55; 7]. Нам видається за необхідне враховувати й висновки середньовічної семантики про те, що знак не є геометричною точкою з назавжди заданими однозначними смисловими відношеннями, а динамічною глибинною структурою, що змінює свій інтенціонал та екстенціонал залежно від змісту висловлювання, закладеного мовцем, тобто постає залежним ще від одного – антропоцентричного – фактору. Більше того, за нашими дослідженнями мови та культури середньовіччя на прикладі кольоропозначень, завдяки синергії мовний знак набуває символічних властивостей і входить у структуру т.зв. гіперзнака, утвореного накладанням різних кольірних систем (християнської, літургійної, станової; геральдичної; алхімічної тощо) тогочасної культури.

Нагадуємо, що за лекціями Ф. де Соссюра 1906-1911 рр. [12, с. 98], білатеральний знак (як єдність *signifiant et signifie*) поєднує

лише план вираження та змісту. Завдяки цьому знак виступає фізичним посередником між комунікантами та, ґрунтуючись на умовних спільностях, передає натяковий мінімум інформації, проте не її динамізм. За функцією вони (подібні до натякового змісту як іконічні знаки чи не подібні як довільні знаки) викликають певні умовно-напрацьовані відношення в пам'яті комунікантів [8, с. 137]. Знаки, поза сумнівом, здебільшого мотивовані, завжди структурні та функціональні. За своєю формою знаки (всупереч Ф. де Соссюру) не цілком лінійні та довільні, оскільки структуруються, утворюють похідні та мотивуються звуковим символізмом (див. заперечення Р. Якобсона та Е. Бенвеніста). Більше того, празькі функціоналісти (С. І. Карцевський: 1928; В. Скаличка: 1935) виявили на феноменах полісемії та синонімії значні невідповідності, позначені ними як „асиметричний дуалізм мовного знака“, залишивши попри те концепцію „білатерального знака“ незмінною. У лінгвістиці появилися спроби розширити аспект розгляду, як стаття Л. В. Щерби „Про троякий аспект мовних явищ“ (1931), де пропонувалася спроба трихотомії. Е. Бенвеніст у статті „Природа мовного знака“ (1939) акцентував довільність знака лише відносно найменування, а не щодо взаємовідносин із іншими знаками. Попри появу численних структурних і постструктурних досліджень, систематичних видань типу „Общее языкознание“ (під ред. Б. А. Серебренникова: 1970-1973), неспіврозмірності традиційного розуміння знака у вітчизняній лінгвістиці замовчувалися, хоча появлялися окремі роботи (у т.ч. і А. О. Білецького [2, с. 151-158; 329-535], А. Т. Кривоносова та ін. [4]), де пропонувалися критичні та інновативні ідеї [див. 7, с. 26-33].

Ці неспіврозмірності, очевидно, пояснюються білатеральним розумінням знака, за яким синтетичний (недиференційований) об'єкт розглядається лише індуктивно-аналітично, внаслідок чого його властивості дихотомічно членуються, хоча подібний аналітичний поділ явно спрощує властивості об'єкта у їх сукупності, зв'язок слів із оточуючою дійсністю, що зрозуміли свого часу Т. Гоббс та Дж. Локк. На дихотомічній основі в структурних концепціях мова розглядається спрощено як двоєдина єдність мови та мовлення (за Ф. де Соссюром: *langue et parole*), тобто акцентується її системоцентричний аспект, чим залишається поза увагою

її антропоцентричний характер. Загалом „мовний знак, сам по собі, мертвий, він живе тільки у своєму вжитку“ [4, с. 40]. Тому структурна дихотомічна концепція знака як єдність плану змісту та форми, що не в стані пояснити деякі прагматичні, когнітивно-дискурсивні феномени, має поступитися щонайменше трихотомічній концепції, де основу складе людина як деміург знакотворення. За Ч. Пірсом (Ch. Peirce, 1867/ 1983) [11, с. 66], знак можна вважати тристоронніми (трилатеральним) [11, с. 68], оскільки цей дослідник включає у знак (до його форми та змісту) ще й людську діяльність (як sign-maker „продуцент знака”, пор. interpreter: Ch. S. Morris [10, с. 21]). Саме „sign-maker: творець знака“, що через пережитий досвід сплачує у символі елементи чуттєвого з раціональним, виробляє певні конвенційні схеми у застосуванні знака та символу (у т.ч. на рівні якості: qualisign, Ch. Peirce). Подібної думки був і К. Бюлер (див. його „Органон“).

Як бачимо, така модель дозволяє врахувати антропоцентричний аспект мовної діяльності. У цьому випадку ідеальна сторона мовних знаків (особливо слів) є результатом потрійного динамічного заломлення: а) об’єктивної реальності в свідомості людини (як поняття позамовного рівня); б) поняття / концепту в умовах мовної системи/ структури; в) мовного значення через (між-) індивідуальний досвід мовців. Цей третій аспект знака, що визначається лінгвокультурою та комунікативною діяльністю його продуцента, яка формує „правила вживання“ знака [6, с. 40], нині позначають як прагматичний (див. [Morris 1938]) чи функціональний (М. Гойзінгер [9, с. 18]). Залучення цього елемента, що пояснює асиметричний дуалізм мовного знака, відомий як закон Куриловича – Карцевського, дозволяє поєднувати антропоцентризм та системоцентризм (в межах стандартного розуміння мовної системи), а з розширенням тріади через просторово-часові координати, соціум та мовні норми тощо (див. [6, с.69]) – аналізувати синергетичні характеристики мовних феноменів та фрактали, до яких вони відносяться (в межах нової теорії системи – аутопоезиса Матурана-Варели).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрейчук Н. І. Семіотика лінгвокультурного простору Англії – кінця ХУ – поч. ХУІІ ст. /Н. І. Андрейчук. – Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2011.–276 с.
2. Білецький А. О. Вибрані праці / упоряд. Н. Ф. Клименко, Є. О. Карпіловська, А. О. Савченко. – К. : ВД Д. Бураго, 2012. – 792 с.
3. Матурана У. Древо познання / У. Матурана, Ф. Варела. – М. : Прогресс-Традиция, 2001.
4. Кривонос А. Т. Філософія язика / А. Т. Кривонос. – М. : ІЩ „Азбуковник“, 2012. – 788 с.
5. Мачавариани М. В. Вопросы семантики в средневековых теориях языка с точки зрения современного языкознания / М. В. Мачавариани // Proceedings of the II. International congress of linguists : Bologna – Florence, 28.08-2.09.1977. / Ed.by L.Heilmann. –Vol.2. – Bologna : Mulino, 1974. – P. 51-55.
6. Огуй О. Д. Полісемія в синхронії, діахронії та панхронії / О. Д. Огуй. – Чернівці : Золоті литаври, 1998. – 270 с.
7. Огуй О. Д. Історія лінгвістичних учень [Текст] : (Конспект лекцій) / О. Д. Огуй. – 2. вид. – Чернівці : Рута, 2009. – 56 с.
8. Поликарпов А. А. Полисемия: Системно-квантитативные аспекты / А. А. Поликарпов // Уч.зап./Тартус.ун-т. – Вип. 774. – 1987. – С.135-153.
9. Heusinger S. Die Lexik der deutschen Gegenwartssprache : Eine Einführung / Siegfried Heusinger. – München : Fink, 2004. – 303 S.
10. Morris Ch. W. Foundations of the theory of signs // O. Neurath, R. Carnap, C.W. Norris (eds.), International Encyclopedia of unified science / Charles W. Morris. – Chicago, 1938. – P. 77-138.
11. Peirce Ch. Phänomen und Logik der Zeichen / Charles S. Peirce. – Frankfurt (M.), 1983.- 310S.
12. Saussure F. de. Course de linguistique generale. Publ. par Ch. Bally et A. Sechehaye / Ferdinande de Saussure. – Paris : Payot, 1949. – 331 p.